

КОЗАК О. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.234

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗЛОЧИНОМ, ЯК ПІДСТАВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджені загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, їх підстави та умови. Проаналізовані цивільно-правові наслідки звільнення від кримінальної відповідальності. Запропоновані шляхи підвищення ефективності інституту звільнення від кримінальної відповідальності в Україні.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, відшкодування шкоди, завданої злочином, ефективність, гуманізація.

В статье исследованы общие виды освобождения от уголовной ответственности, их основания и условия. Проанализированы гражданско-правовые последствия освобождения от уголовной ответственности. Предложены пути повышения эффективности института освобождения от уголовной ответственности в Украине.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, возмещения вреда, причиненного преступлением, эффективность, гуманизация.

In this article general kinds of discharge from criminal responsibility, their grounds and conditions have been investigated. Civil consequences of discharge from criminal responsibility have been analyzed. Ways of increasing effectiveness institution of discharge from criminal responsibility in Ukraine have been offered.

Key words: discharge from criminal responsibility, compensation for damages of a crime, effectiveness, humanisation.

Вступ. Закриття кримінальних справ у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності на сьогодні в Україні стає частим явищем, яке, до того ж, й активно пропагується різними гілками влади як один із шляхів до гуманізації національного законодавства. Увага держави в особі її компетентних органів (в першу чергу суду) до інституту звільнення від кримінальної відповідальності виявляється не тільки у появі у Кримінальному кодексі (далі – КК) України відповідного розділу, а й у подальшому контролі за застосуванням його норм. Це підтверджується прийняттям постанов Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23 грудня 2005 року № 12 та «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 року № 2. Це привернуло також увагу багатьох сучасних як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, а саме Алікперова Х.Д., Бауліна Ю.В., Бойка А.М., Гуторової Н.О., Губської О.А., Дудорова О.О., Єндольцевої А.В., Житного О.О., Ліснієвські-Костарьової Т.А., Наден О.В., Перепаді О.В. та інших, завдяки дослідженням яких було значно удосконалено інститут звільнення від кримінальної відповідальності, але, на жаль, велике коло питань залишається дискусійним й досі.

Постановка проблеми. В межах цієї статті автор звертає увагу на питання відшкодування шкоди, завданої злочином, особою, яка звільняється від кримінальної відповідальності. Значний інтерес спрямовано на дослідження цивільно-правових наслідків звільнення від кримінальної відповідальності. Ставиться за мету розробка шляхів підвищення ефективності інституту звільнення від кримінальної відповідальності в Україні.

Результати дослідження. Загальна частина КК України передбачає сім загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (ст. ст. 45, 46, 47, 48, 49, 97, 106 КК), а також амністію та помилування, визначені ч. 1 ст. 44 КК України. Слід відзначити, що останнім часом серед дослідників поширеною є думка про необхідність виключення помилування з видів такого звільнення та віднесення його тільки до видів звільнення від покарання, яку ми повністю підтримуємо.

Більшість видів звільнення від кримінальної відповідальності відбувається тільки за умов вчинення злочину невеликої чи середньої тяжкості та при наявності підстав, які зобов'язують чи дозволяють звільнити особу від кримінальної відповідальності, але не реабілітувати її. Виключення становлять звільнення

від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності та спеціальні види звільнення, передбачені Особливою частиною КК. З огляду на те, що питання визначення та відмежування умов та підстав звільнення від кримінальної відповідальності не були врегульовані кримінальним законом, а навколо них в науці кримінального права тривала постійна дискусія, а також з метою подолання плутанини у їх застосуванні теоретиками і практикаками, Пленум Верховного Суду України роз'яснив наступне. По-перше, умовою звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею певного умисного злочину, незалежно від того, закінчено його чи ні, вчинений він одноособово чи у співучасті. По-друге, підставою такого звільнення може бути або певна поведінка особи після вчинення злочину, яку держава заохочує (дійове каяття, примирення винного з потерпілим, припинення злочинної діяльності та добровільне повідомлення про вчинене тощо), або настання певної події (наприклад, зміна обстановки, закінчення строків давності).

На нашу думку, не можна погодитися з тим, що умовою звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею лише умисного злочину. Вважаємо, що обмеження сфери дії інституту звільнення від кримінальної відповідальності лише умисними злочинами навряд чи є обґрунтованим, як з точки зору гуманності, так і з точки зору букви закону.

Підсумовуючи вищезазначене, відмітимо, що всі підстави звільнення від кримінальної відповідальності поділяються на ті, що залежать від поведінки особи після вчинення злочину, тобто мається на увазі активна позитивна посткримінальна поведінка особи, та на ті, що залежать від настання певної події, тобто не потребують активного позитивного втручання особи, і вимагають від неї лише утриматись від певних дій (вчинення нового злочину, ухилення від слідства та суду).

Так, звільненню від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК) властиві такі підстави: щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди. До підстав звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК) належать примирення з потерпілим та відшкодування завданих нею збитків або усунення заподіяної шкоди. Як бачимо, загальними для цих видів звільнення є відшкодування завданих збитків та усунення заподіяної шкоди.

Підставою звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК) є щире каяття особи, що вчинила злочин та подача клопотання колективу підприємства, установи чи організації про взяття її на поруки. З цього випливає, що щире каяття є загальною підставою звільнення для вказаного виду звільнення від кримінальної відповідальності та для звільнення у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК). Але в першому випадку, необхідним є одночасне поєднання таких двох підстав: щирого каяття та клопотання про взяття на поруки, а в другому – трьох: щирого каяття, активного сприяння розкриттю злочину, повного відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

Підставами звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК) є: зміна обстановки внаслідок втрати вчиненим діянням суспільної небезпечності на час розслідування або розгляду справи в суді, та втрата особою суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки.

Трьома підставами звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК) вважаємо спливи визначених в законі строків, відсутність обставин, що зупиняють перебіг давності, та відсутність обставин, що переривають перебіг давності.

Єдиною підставою, яку визначив законодавець у нормі, що передбачає звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК) є прийняття рішення про можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання.

У нормі кримінального закону, яка передбачає звільнення у зв'язку з амністією (ст. 86 КК) вказується, що підставою такого звільнення є закон про амністію. Слід відмітити, що закон про амністію є правовою підставою, а фактичну підставу звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з амністією передбачено безпосередньо законом про амністію.

Звільнення від кримінальної відповідальності, передбачене ст. 106 КК, можливе на підставах закінчення строків давності та відсутності обставин, визначених ч. 2, ч. 3 ст. 49 КК.

Проаналізувавши види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені у Загальній частині КК, доходимо висновку, що відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди як підстава звільнення передбачена чинним кримінальним законодавством лише у ст. 45 та ст. 46 КК.

Закриття кримінальної справи у зв'язку з передачею особи на поруки та у зв'язку зі зміною обстановки не звільняє її від обов'язку відшкодувати матеріальні збитки, завдані нею державним, громадським інтересам, організаціям або громадянам. Не викликає заперечень й те, що законом України «Про застосування амністії в Україні», передбачено, що амністія також не звільняє від обов'язку відшкодувати заподіяну злочинною шкоду, покладеного на винну особу вироком чи рішенням суду.

Автор, погоджуючись з Підюковою Т.П., що покладений на звільнену від кримінальної відповідальності особу обов'язок відшкодування заподіяної шкоди чи збитків є *цивільно-правовим наслідком такого звільнення* (курсив наш. – К.О.), що переносить захист майнових прав та інтересів потерпілого в сферу цивільно-правових відносин [1, с. 9], вважає, що в результаті цього значно знижується ефективність засто-

сування інституту звільнення від кримінальної відповідальності, а саме функції запобігання злочинності, виправлення винних, компенсації завданої злочином шкоди.

Як показує практика, ставлення особи, яка вже звільнена від кримінальної відповідальності до цивільного позову, потерпілого та необхідності реального відшкодування завданих збитків та усунення заподіяної шкоди, у більшості випадків, зовсім протилежне ставленню до таких обов'язків особи, питання про звільнення якої тільки вирішується судом. Тому приймати рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності суд повинен на підставі вже реалізованого акту відшкодування завданих збитків та усунення заподіяної шкоди. Саме така послідовність дій може найбільш ефективно стимулювати особу, яка вчинила злочин, до відновлення прав потерпілого.

З цього приводу Бойко А.М. слушно зауважив, що «останнім часом спостерігається підвищення зацікавленості проблематикою відшкодування заподіяної злочином шкоди на підставі норм кримінального матеріального права, як в зв'язку з підвищенням зацікавленості до жертви злочину, так і у зв'язку з пошуком шляхів розширення можливостей впливу на осіб, винних у вчиненні злочинів [2, с. 4].

В юридичній літературі з'явився ряд публікацій на цю тему. Наприклад, Перепада О.В., будучи прихильницею теорії повного відшкодування шкоди потерпілому та розширення меж дії примирення при звільненні від покарання чи його пом'якшення і на злочини середньої тяжкості та тяжкі, а також вчинені повторно стверджує, що через «...відшкодування шкоди, ... звертається більше уваги на захист матеріальних та моральних інтересів потерпілого, які були порушені злочином; до вирішення питання про застосування або незастосування кримінальної відповідальності задовольняється каральна вимога принципу необхідної (соціальної) відповідальності особи, яка вчинила злочин; останньою усвідомлюється характер спричиненої шкоди та, як наслідок, виявляється щире діяльне каяття тощо» [3, с. 10]. Вона пропонує вважати відшкодування шкоди виконаним та звільнення від кримінальної відповідальності можливим лише після сплати винною особою до державного бюджету суму до 20% збитків, що відшкодовуються [3, с. 13].

Остання пропозиція, на наш погляд, є достатньо спірною. Таке зобов'язання викликає низьку суперечностей, наприклад: хто повинен вирішувати, яку саме процентну ставку необхідно сплатити особі, що звільняється від кримінальної відповідальності?; чому кошти повинні бути перераховані до державного бюджету, а не до місцевого?; якщо має місце повернення речі в натурі, хто вирішує питання її реальної вартості?; чому особа, яка примирилась з потерпілим, відшкодувала завдані йому збитки та шкоду, але не спроможна сплатити державі визначену суму, не може бути звільнена від кримінальної відповідальності? Ці питання, як видається підлягають в подальшому детальному аналізу.

Школа С.М. висуває думку про те, що звільняти від кримінальної відповідальності особу можна лише після сплати нею всіх судових витрат та відшкодування шкоди потерпілому, та стверджує, що «... до осіб, яких звільняють від кримінальної відповідальності за амністією, має бути пред'явлено повний «соціальний рахунок» з відповідним коефіцієнтом» [4, с. 10].

Виходячи з того, що «не є перешкодою для застосування закону про амністію те, що особа, даючи згоду на закриття кримінальної справи за цією нереабілітуючою підставою, водночас не визнає себе винною в інкримінованому їй злочині, під амністією можуть потрапляти особи, які не стали на шлях виправлення» [1, с. 184], на наш погляд, не можна погодитись з тим, що масове застосування амністії, як виду звільнення від кримінальної відповідальності є цілком виправданим і таким, що відповідає задачам аналізованого інституту зокрема, та кримінального права в цілому. Поряд з цим, згідно з даними Державної судової адміністрації України, кількість осіб, звільнених від кримінальної відповідальності у зв'язку з амністією невпинно зростає. Тому судам необхідно більш ретельно досліджувати кандидатів на таке звільнення. Проте встановлення такої заборони на застосування звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з амністією є дуже сміливим кроком, наслідки якого передбачити не можливо.

Не менш істотним недоліком при застосуванні звільнення від кримінальної відповідальності є те, що законодавець обмежив роль потерпілого, визначивши можливість врахування його ставлення до звільнення особи, що вчинила злочинні дії по відношенню до нього лише в одній статті кримінального закону – статті 46 КК. З цього приводу, слушною видається позиція Єндольцевої А.В., яка наголошує, що необхідно у матеріалах кримінальної справи мати інформацію про те, чи має потерпілий після дій винного по відшкодуванню шкоди, заподіяної йому злочином, претензії до винного й чи згодний він із закриттям кримінальної справи [5, с. 91-92]. Але основними показниками діяльності правоохоронних органів в Україні була й неформально залишається кількість осіб, притягнених до кримінальної відповідальності, а не кількість потерпілих, права яких було відновлено, а збитки, завдані їм злочином, відшкодовано.

Права тих, хто постраждав від правопорушень, дійсно будуть захищатися, якщо питання захисту прав потерпілих буде одним з основних питань при оцінці критеріїв роботи органів правопорядку. Але даний критерій працюватиме в тому випадку, якщо буде прийнята нова парадигма призначення кримінального правосуддя – на перший план висуватиметься необхідність відшкодування завданої моральної, фізичної й майнової шкоди потерпілому і залучення злочинця до соціально-реабілітаційних програм, а не кара злочинця з боку держави [6, с. 71-72]. Тому врахування прав потерпілого від злочину при звільненні особи від

кримінальної відповідальності повинне бути не лише декларацією, оскільки тенденція кількості потерпілих від злочинів рухається в напрямі зростання. Законодавцем повинні бути зроблені дійсні кроки з метою захисту їх прав.

На жаль, дослідження реальних показників відшкодування збитків при звільненні від кримінальної відповідальності унеможливорює форма ведення статистичної звітності, яка дає змогу оцінити тільки загальний розмір заподіяних в наслідок вчинення збитків за звітний період в Україні. Проведення ж аналізу і цих даних не відображає реальну картину динаміки зміни розміру заподіяної шкоди та збитків, оскільки порівняння цього розміру в грошовому еквіваленті за період з 2002 по 2013 роки є недоцільним внаслідок інфляції та загального зростання цін в Україні.

Висновки. Вищезазначене дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, перенесення захисту майнових прав та інтересів потерпілого після звільнення особи від кримінальної відповідальності в сферу цивільно-правових відносин, значно знижує ефективність застосування цього інституту. По-друге, компенсація завданої злочином шкоди та відновлення прав потерпілого повинні бути на одному рівні з такими найважливішими завданнями кримінального судочинства як виправлення особи та запобігання злочинам. Тому необхідно розширити межі застосування відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної злочином шкоди як підстави для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Це може бути реалізовано шляхом врахування таких обставин судом при вирішенні питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності на дискреційних підставах. По-третє, обов'язковим при звільненні особи від кримінальної відповідальності врахування точки зору першого, а також введення до статистичної звітності пунктів, які б відбивали кількість випадків і розмір відшкодованої шкоди потерпілим та державі при звільненні особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності. До того ж для розширення меж застосування альтернативної призначенню покарання процедури, підтримуючи принцип економії кримінальної репресії, пропонуємо розширити межі звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим і на злочини середньої тяжкості.

Список використаних джерел:

1. Підюкова Т.П. Цивільно-правові наслідки звільнення від кримінальної відповідальності (за нереабілітуючими обставинами) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2004. – 19 с.
2. Бойко А.М. Кримінально-правовий обов'язок відшкодування заподіяної злочином шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київський університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 1995. – 24 с.
3. Перепадя О.В. Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльний аналіз законодавства України та ФРН) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Інститут держави і права імені В.М. Корецького. – Київ, 2003. – 18 с.
4. Школа С.М. Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення помилування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2004. – 20 с.
5. Институт освобождения от уголовной ответственности: проблемы и пути их решения : монография / А.В. Ендольцева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 231 с.
6. Владимирова В.В. Компенсация морального вреда – мера реабилитации потерпевшего в российском уголовном процессе. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 176 с.

